

Research Article

Received:2019/05/25 Revised:2025/07/01 Accepted:2026/01/04 Online Publication:2026/09/22

Fatemeh Minakhani

Ph.D. Student in Philosophy, Sub-major of Transcendental Wisdom, Ferdowsi University of Mashhad

Muhammad Kazem Elmi

Associate Professor, Department of Philosophy, Faculty of Theology, Ferdowsi University of Mashhad

Jahangir Masoudi

Professor, Department of Philosophy, Faculty of Theology, Ferdowsi University of Mashhad

Outlining Sadrian (Şadrā'ī) Environmental Ethics Based on "Gradual Perfection" and the "Concomitance of Existence to Perfection"

Extended Abstract

The environmental crisis is one of the most important challenges facing the contemporary world. The development of science, technology, and industry, along with the increasing exploitation of natural resources, has significantly expanded the scope of environmental problems. Although scientific and industrial advances have contributed to human welfare and comfort, their negative consequences—including environmental destruction, pollution, and excessive exploitation of natural resources—have threatened the lives of human beings and other living creatures. How human beings understand nature and their position within the order of existence has a direct influence on their treatment of the environment. In particular, anthropocentric and utilitarian approaches have often reduced nature to an instrument for satisfying human needs and interests, thereby providing a basis for its domination, ownership, and unlimited exploitation.

Cite this Article: Minakhani, Fatemeh; Elmi, Mohammad Kazem; Masoudi, Jahangir (2026), Outlining Sadrian (Şadrā'ī) Environmental Ethics Based on "Gradual Perfection" and the "Concomitance of Existence to Perfection", New Intellectual Research, 11(1), pp. 9-32

The Author(s); Publisher: Islamic Science and Culture Academy
<https://doi.org/10.22081/nir.2026.68718.1446>

Consequently, confronting the environmental crisis cannot be limited to technical, economic, or scientific solutions. It also requires reconsideration of the philosophical and ethical foundations underlying the relationship between human beings and nature. Environmental ethics, as a branch of applied ethics, seeks to clarify the principles, norms, and responsibilities governing human conduct toward the natural environment. In this context, Islamic philosophy, and particularly the Transcendent Philosophy (*al-Hikmah al-Muta'aliyah*), has the potential to provide philosophical foundations for reconstructing the human–nature relationship.

This study aims to examine the possibility of developing a framework for environmental ethics based on the philosophy of Mullā Ṣadrā, with particular emphasis on two principles: the graded perfection of beings (*kamāl-e ratbī-ye mawjūdāt*) and the coextensiveness of existence and perfection (*musāwaqat-e wujūd bā kamāl*). The central question is whether the necessity of coexistence with nature, the obligation to protect the environment, and human moral responsibility toward nature can be derived from these philosophical principles.

The significance of the study lies in the fact that environmental ethics had not emerged as an independent discipline during Mullā Ṣadrā's period, and his works do not present a systematic theory explicitly entitled "environmental ethics." Nevertheless, the ontological foundations of the Transcendent Philosophy may provide a basis for formulating such an approach. Furthermore, existing studies do not appear to have specifically examined these two principles in relation to environmental ethics. Therefore, analyzing them can contribute to clarifying the capacity of Sadrian philosophy to explain the ethical relationship between human beings and nature.

The study adopts a descriptive-analytical method and is based on library research. First, the concepts of nature, environment, environmental preservation, and environmental ethics are clarified. Subsequently, the relevant philosophical foundations of the Transcendent Philosophy—including the primacy of existence (*aṣālat al-wujūd*), the unity of existence, the hierarchy of existence, the graded perfection of beings, and the coextensiveness of existence and perfection—are examined. Through philosophical analysis and inference, the study then investigates the ontological relationship between human beings and nature and identifies its ethical implications for environmental conduct.

The findings demonstrate that, according to the principle of the graded perfection of beings, existence is a single but hierarchical reality. Beings differ in the intensity and degree of their existence, yet they share existence itself. Nature, as one of the levels of existence, possesses perfections corresponding to its ontological rank. The principle of the coextensiveness of existence and perfection further indicates that

perfection is not something externally added to existence; rather, every level of existence possesses perfections appropriate to its particular degree of being.

On this basis, nature cannot be regarded merely as a collection of lifeless, material, or valueless objects. Human beings and nature share existence, are effects of a single cause, and possess perfections corresponding to their respective ontological levels. Although they differ in rank, they remain connected through existential continuity and interconnectedness. This ontological perspective transforms the human–nature relationship from one based primarily on domination and absolute ownership into one grounded in respect, responsibility, and appropriate interaction.

Accordingly, the exploitation of nature should remain proportionate to genuine human needs and necessities. Destruction, excessive exploitation, and harmful intervention in the natural environment should be avoided. Moreover, since nature is regarded in Mullā Ṣadrā's thought as one of the manifestations of the Divine, and the ultimate end of beings is proximity to God, respect for nature can also be understood as a form of respect for divine manifestations.

The study concludes that, although Mullā Ṣadrā did not formulate an independent theory explicitly called “environmental ethics,” the foundations of the Transcendent Philosophy provide significant potential for constructing a Sadrian philosophical and ethical framework for the human–environment relationship. The principles of the graded perfection of beings and the coextensiveness of existence and perfection establish that nature constitutes a level of existence and possesses perfections corresponding to its ontological position. It therefore cannot be reduced to a mere instrument for human purposes.

Consequently, human beings have moral responsibilities toward nature and should avoid unlimited intervention, destruction, and excessive exploitation of the environment. The Sadrian perspective calls for a transition from domination and exploitation toward existential affinity, respect, responsibility, and coexistence. Thus, these two principles, together with other foundations of the Transcendent Philosophy, can provide a theoretical basis for articulating an Islamic and Sadrian approach to environmental ethics.

Keywords: environmental ethics, environment, gradual perfection of existence, the concomitance of existence to perfection, Ṣadr al-Muta'allihīn.

فاطمه میناخانی^۱
محمدکاظم علمی^۲
جهانگیر مسعودی^۳

ترسیم اخلاق زیست‌محیطی صدرایی بر مبنای «کمال رتبی»

و «مساوقت وجود با کمال»

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۳/۰۴ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۴/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۴ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۶/۳۱

چکیده

امروزه یکی از مهم‌ترین تهدیدهای حیات نوع بشر، غفلت از محیط‌زیست است که در آمیختگی با شتاب فزاینده فناوری، بحران‌های زیست‌محیطی را دامن زده و تشدید کرده است. در این میان، اندیشمندان بسیاری به ارائه راه‌حل‌هایی پرداخته‌اند که در این میان، شاید بتوان رویکرد اخلاقی را کارآمدترین آنها دانست. اصول اخلاقی حاکم بر رابطه انسان و طبیعت، به مثابه چارچوبی نظری، می‌توانند نقشی تعیین‌کننده در بازتعریف و سامان‌دهی این رابطه ایفا کنند. نویسندگان این نوشتار با روش توصیفی تحلیلی و با گردآوری و واکاوی داده‌ها و شواهد مرتبط، و با تأکید بر دو مفهوم بنیادین «کمال رتبی» و «مساوقت وجود با کمال»، به تبیین اخلاق زیست‌محیطی در منظومه فکری صدرالمতألهین می‌پردازند و می‌کوشند به این پرسش پاسخ دهند که آیا بر اساس مبانی صدرایی، می‌توان برای بحران‌های زیست‌محیطی، راه‌حلی بنیادین یافت؟ بر پایه دستاوردهای این پژوهش، محیط‌زیست یکی از مراتب وجود به‌شمار می‌رود. با عنایت به اصل کمال رتبی (مراتب تشکیکی هستی) و اصل مساوقت وجود و کمال، در هر مرتبه‌ای از وجود، کمالات عین همان وجود و غیرقابل تفکیک از آن هستند. بنابراین، از دیدگاه صدرالمতألهین، محیط‌زیست نیز به دلیل قرار گرفتن در سلسله‌مراتب هستی، از کمالات متناسب با مرتبه خویش برخوردار است. این نگاه، هم‌سویی و قرابت وجودی انسان و محیط‌زیست را به اثبات می‌رساند و در نهایت، «نظریه اخلاق زیست‌محیطی صدرایی» را ترسیم می‌کند؛ نظریه‌ای که می‌تواند به عنوان الگویی راهگشا در مواجهه با چالش‌های محیط‌زیستی، سودمند و کارآمد باشد.

واژگان کلیدی: اخلاق زیست‌محیطی، محیط‌زیست، کمال رتبی وجود، مساوقت وجود با کمال، صدرالمতألهین.

ar.minakhani@gmail.com

masoudi-g@um.ac.ir

elmi ferdowsi um ac ir

۱. دانشجوی دکتری حکمت متعالیه دانشگاه فردوسی مشهد.

۲. استاد دانشگاه فردوسی مشهد.

۳. دانشیار دانشگاه فردوسی مشهد.

استاد به این مقاله: میناخانی، فاطمه؛ علمی، محمدکاظم؛ مسعودی، جهانگیر (۱۴۰۵). «ترسیم اخلاق زیست‌محیطی صدرایی بر مبنای «کمال رتبی» و «مساوقت وجود با کمال»». دوفصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های عقلی نوین. ش ۲۱. صص ۳۲-۹.

doi 10.22081/nir.2026.54534.1134

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

مقدمه

با پیشرفت علم و وقوع انقلاب صنعتی، صنایع رشد و گسترش چشمگیری یافتند و زندگی انسان را در ابعاد گوناگون با آسایش و رفاه بیشتری همراه ساختند. با این حال، به تدریج و هم‌زمان با گسترش فناوری و صنایع در جوامع، آشکار شد که این پیشرفت‌ها نه تنها نتوانسته‌اند آرامش و سعادت پایدار را برای انسان به ارمغان آورند، بلکه پیامدهای منفی و آسیب‌های ناشی از آنها، به‌ویژه در زمینه تخریب محیط‌زیست، چهره‌ای نگران‌کننده از این روند را نمایان ساخته‌اند. در نتیجه، بشریت با چالش‌های عظیم و پیچیده‌ای در عرصه‌های مختلف مواجه شده است.

برگزاری کنفرانس انسان و محیط‌زیست توسط سازمان ملل متحد در ژوئن ۱۹۷۲، نقطه عطفی در توجه اندیشمندان و نهادهای بین‌المللی به بحران‌های زیست‌محیطی به شمار می‌رود. پس از این رویداد، تلاش‌هایی برای شناسایی مبانی، اصول و راهکارهای حفظ محیط‌زیست، هم‌زمان با بهره‌برداری مسئولانه از منابع طبیعی، صورت گرفت که به شکل‌گیری و تبیین نظریه‌های گوناگونی در این زمینه انجامید.

از جمله موضوعاتی که بسیاری از اندیشمندان، به‌گونه‌ای درباره آن اتفاق نظر داشته‌اند، ارتباط و تأثیرگذاری عمیق جهان‌بینی، باورهای اخلاقی و نگرش انسان به طبیعت و جایگاه خود در آن بر نحوه مواجهه با محیط‌زیست است. بر این اساس، امروزه برخی بر این باورند که بحران‌های زیست‌محیطی و فقدان هماهنگی مطلوب میان انسان و طبیعت، تا حدی، ریشه در انحطاط اخلاقی و فاصله گرفتن انسان از فضایل اخلاقی دارد.

گرایش انسان معاصر به انسان‌محوری و سودگرایی، طبیعت را به ابزاری صرف در خدمت خواسته‌ها و منافع انسانی تقلیل داده است. این نگرش، به‌نوبه خود، به بروز پیامدهای منفی برای انسان و کیفیت زندگی او انجامیده است. در همین زمینه، فهیمی می‌نویسد:

از جمله آثار ناشی از نگرش مادی به محیط‌زیست، می‌توان به این مسئله اشاره نمود که طبیعت بی‌جان، اسیر امیال و خواسته‌های انسان سودجو است و هرطور بخواهد با آن رفتار خواهد نمود، باران‌های اسیدی، آلودگی دریاها، استخراج بی‌رویه مواد معدنی، زباله‌های صنعتی، سوراخ شدن لایه ازن و ... از همین دیدگاه خودخواهانه بشر سرچشمه می‌گیرد (فهیمی، ۱۳۸۷، ص ۱۱۳).

ترسیم اخلاق زیست محیطی صدرایی بر مبنای «کمال رتبی» و «مساوقت وجود با کمال»

بنابراین باید به بازنگری و تبیین اصولی پرداخت که بتواند رابطه انسان با طبیعت را از وضعیت فرمانروایی و مالکیت مطلق خارج کند و به رابطه‌ای متعادل و به عبارتی، به همزیستی مسالمت‌آمیز تبدیل نماید. از نظر نگارندگان، اصول اخلاق اسلامی می‌تواند در تحقق این امر نقش مؤثری ایفا کند؛ زیرا در نگرش اسلامی، بهره‌گیری از طبیعت تنها نقش ابزار و وسیله‌ای برای رساندن انسان به کمال را دارد و غلبه بر طبیعت، فی نفسه، هدف یا نشانه کمال انسان به شمار نمی‌آید.

از آنجا که یکی از مناسب‌ترین روش‌ها برای تبیین موضوعات در سطحی جهان‌شمول، بهره‌گیری از استدلال عقلانی است، حکمت متعالیه، که بر مبنای اسلامی استوار است، می‌تواند زمینه لازم را برای تبیین، صورت‌بندی و استدلال درباره این اصول فراهم آورد. از این‌رو در این مقاله می‌کوشیم با تکیه بر دو مبنای مهم در اندیشه صدرالمآلهین، چارچوبی برای اخلاق زیست محیطی مبتنی بر حکمت متعالیه ترسیم شود و از منظر وی به پرسش‌های زیر پاسخ داده شود: آیا انسان مالک مطلق محیط‌زیست و منابع طبیعی است و می‌تواند به هر نحو در آن دخل و تصرف کند؟ آیا می‌توان اصول اخلاقی مشخصی در قبال محیط‌زیست ترسیم کرد که ضامن حفظ طبیعت و صیانت از محیط‌زیست باشد؟ و آیا می‌توان از دو مبنای فلسفی صدرالمآلهین، یعنی «کمال رتبی موجودات» و «مساوقت وجود با کمال»، ضرورت همزیستی انسان با طبیعت و لزوم حفاظت از آن را استنباط کرد؟

مبنای و اصول یادشده، حتی اگر قابلیت استخراج و انتساب به برخی دیگر از فیلسوفان مسلمان را نیز داشته باشند، در اندیشه صدرالمآلهین، به دلیل برخورداری از نگرشی وحدت‌وجودی، دلالت مستقیم‌تر و برجسته‌تری بر اهداف این پژوهش دارند. از این‌رو صدرالمآلهین و دیدگاه‌های وی در کانون بحث حاضر قرار گرفته‌اند.

با وجود اهمیت موضوع، پژوهش‌های انجام‌شده درباره اخلاق زیست محیطی در حکمت متعالیه و اندیشه صدرالمآلهین بسیار محدود است و تاکنون پژوهشی که به طور خاص دو مبنای «کمال رتبی موجودات» و «مساوقت وجود با کمال» را در ارتباط با اخلاق زیست محیطی بررسی کرده باشد، شناسایی نشده است. از این‌رو، پژوهش حاضر می‌کوشد با بررسی این دو مبنا، ظرفیت‌های فلسفه صدرایی را برای تبیین رابطه اخلاقی انسان با طبیعت آشکار سازد. امید است نتایج این پژوهش بتواند در اصلاح و تعمیق نگرش انسان نسبت به محیط‌زیست مؤثر واقع شود و از

این رهگذر، زمینه‌ای نظری برای مواجهه اخلاقی‌تر با بحران‌های زیست‌محیطی فراهم آورد.

۱. محیط‌زیست (طبیعت)، تعریف و ضرورت حفظ

منظور از «محیط زیست» مکان و فضایی است که انسان در آن زندگی می‌کند و این امر می‌تواند زمینه‌ها و ابعاد گوناگون و متنوعی را از قبیل ابعاد فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، طبیعی، دینی... را در بر بگیرد اما در این پژوهش منظور از «محیط زیست»، محیط‌زیست طبیعی^۱ است که برخی از تعاریفی که برای آن بیان کرده‌اند عبارت است از: «محیط‌زیست در گستره‌ای وسیع شامل یک منطقه محدود یا تمام سیاره و حتی به فضای خارجی که آن را احاطه کرده است، اطلاق می‌شود» (کیس، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۵).

منظور از «محیط‌زیست»، مکان و فضایی است که انسان در آن زندگی می‌کند و این مفهوم می‌تواند زمینه‌ها و ابعاد گوناگونی؛ از جمله ابعاد فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، طبیعی و دینی را دربرگیرد. باین‌حال، منظور از «محیط‌زیست» در پژوهش حاضر، به‌طور خاص، «محیط‌زیست طبیعی» است. در منابع مختلف، تعاریف گوناگونی از محیط‌زیست ارائه شده است که از جمله می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

✓ «محیط‌زیست در گستره‌ای وسیع، شامل یک منطقه محدود یا تمام سیاره و حتی فضای خارجی که آن را احاطه کرده است، اطلاق می‌شود» (کیس، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۵).

✓ «محیط زیست اصطلاحاً به طبیعت و عناصر طبیعی موجود در کره زمین و در مقیاس کوچک‌تر، در محدوده زندگی انسان همچون شهر و روستا اطلاق می‌شود.» (تقی‌زاده، ۱۳۸۲، ص ۱۵۵)

✓ برخی محیط‌زیست را به معنای نسبتی که یک موجود با موجود دیگر دارد، تعریف می‌کنند. در این باب بر اهمیت محیط به‌عنوان مجموعه‌ای از منابع تأکید می‌شود (بنسون، ۱۳۸۲، ص ۱۸).

در این مقاله واژه «طبیعت» مترادف «محیط‌زیست» است که درم می‌توان آن را چنین تعریف کرد: «به تمام موجوداتی که پروردگار در جهان بی‌انتها آفریده است، طبیعت گفته می‌شود، به بیان دیگر هر چیزی که دست بشر در ایجاد آن دخالت نداشته باشد، طبیعت نام دارد» (تقی‌زاده انصاری، ۱۳۷۴، ص ۱۰)

ترسیم اخلاق زیست محیطی صدرایی بر مبنای «کمال رتبی» و «مساوقت وجود با کمال»

لزوم حفظ محیط زیستی که انسان در آن زندگی می کند، امری کاملاً بدیهی و بی نیاز از استدلال است. انسان به حکم ذات و سرشت خود، حب ذات دارد و دوست دارد خودش را حفظ کرده و به بقای خود ادامه دهد، بنابراین هر چیزی را که لازمه و ضرورت ادامه این حیات و بقاست، درصدد حفظ آن خواهد بود. این امر به ویژه در دوران کنونی اهمیت بیشتری می یابد که بشریت با تبعات منفی پیشرفت های فناورانه، افزایش شکاف لایه ازن، افزایش دی اکسید کربن و غیره، که حیات او را در معرض تهدید قرار داده است، به نحوی می جنگد.

«مقصود از بحران محیط زیست^۱ مشکلات و مسائلی است که برای محیط زیست طبیعی انسان به وجود آمده که محصول فرهنگ، سیاست و سبک زندگی آدمی در دوران مدرن است. (Jagmohan, 2009, pp1-2)

۲. اخلاق زیست محیطی^۲

واژه «اخلاق» تعاریف و اقسام گوناگونی دارد، اما به طور اجمالی می توان آن را ناظر به چگونگی رفتار انسان در قبال خداوند، خود و دیگران دانست. بر این اساس، منظور از «اخلاق زیست محیطی» مجموعه ای از اصول و دستورالعمل های اخلاقی است که چگونگی ارتباط و مواجهه انسان با محیط زیست را تعیین می کند. این گونه مباحث در زمره مباحث «اخلاق کاربردی»^۳ قرار می گیرند و به تبیین بایدها و نبایدهای اخلاقی در نحوه مواجهه انسان با محیط زیست می پردازند.

اخلاق زیست محیطی به ما می آموزد که در ارتباط با طبیعت و محیط زیست چه اعمالی را باید انجام بدهیم و چه اعمالی را نباید انجام دهیم و مسئولیت ما در قبال محیط زیست و محافظت از آن چیست؟ و چگونه در عین حالی که ما حق زندگی داریم سایر موجودات نیز حق زندگی و استفاده از نعمت ها زندگانی را دارند؟

اخلاق زیست محیطی به این پرسش می پردازد که انسان در مواجهه با طبیعت و محیط زیست چه اعمالی را باید انجام دهد و از چه اعمالی باید پرهیز کند؛ همچنین، مسئولیت اخلاقی انسان در قبال محیط زیست و حفاظت از آن چیست؟ از سوی دیگر، این حوزه می کوشد نسبت میان حق حیات و بهره مندی انسان از مواهب طبیعی و حقوق سایر

-
1. Crisis of environment
 2. Environmental Ethics
 3. Applied ethics

موجودات را تبیین کند که چگونه در عین حال که ما حق زندگی داریم، دیگر موجودات نیز حق زندگی و استفاده از نعمت‌ها زندگانی را دارند؟

در مباحث فلسفی، شاخه‌ای با عنوان «فلسفه طبیعت» وجود دارد که به بررسی موجودات طبیعی، جایگاه و نقش آنها در نظام آفرینش و چگونگی ارتباط انسان با آنها می‌پردازد. از این منظر، می‌توان میان مباحث فلسفه طبیعت و برخی مسائل مطرح در اخلاق زیست‌محیطی ارتباطی معنادار برقرار کرد.

صدرالمتألهین معتقد است غایت طبیعت و همه موجودات زنده تقرب به پروردگار است و وجود همین غایت در طبیعت نظام‌ها و قوانین حاکم بر طبیعت را به وجود می‌آورد (صدرالمتألهین، محمد، ۱۳۸۸، ص ۸۰) و شناخت این قوانین و رعایت کردن و احترام به آن‌ها همان اخلاق زیست‌محیطی صدرایی است که به آن پرداخته خواهد شد.

صدرالمتألهین بر این باور است که غایت طبیعت و همه موجودات زنده، تقرب به پروردگار است و وجود چنین غایتی در طبیعت، منشأ شکل‌گیری نظام‌ها و قوانین حاکم بر آن می‌شود (صدرالمتألهین، ۱۳۸۸، ص ۸۰). بر این اساس، شناخت این قوانین و رعایت و احترام به آن‌ها را می‌توان یکی از مبانی اخلاق زیست‌محیطی صدرایی دانست. این مبنا در ادامه پژوهش، به تفصیل بررسی خواهد شد.

انسان در جهانی زندگی می‌کند که افزون بر او، موجودات گوناگونی از جمله جمادات، گیاهان و حیوانات نیز در آن حضور دارند. با توجه به واقعیت عینی موجودات طبیعی غیرانسانی در نظام آفرینش، این پرسش اساسی مطرح می‌شود که انسان باید چه نسبتی با طبیعت و محیط‌زیست برقرار کند و نحوه مواجهه اخلاقی او با موجودات طبیعی چگونه باید باشد؟ آیا انسان می‌تواند طبیعت را تنها به عنوان ابزاری در خدمت غایات و نیازهای خود به کار گیرد؟ یا آنکه نگاه ابزاری و بهره‌کشی از محیط‌زیست، امری غیراخلاقی و ناسازگار با شأن انسانی است؟ و در صورت پذیرش امکان بهره‌برداری انسان از طبیعت، حدود و ثغور اخلاقی این بهره‌برداری تا کجاست؟

۳. اسلام و محیط‌زیست

از آنجا که صدرالمتألهین نه تنها فیلسوفی مسلمان، بلکه اندیشمندانی است که در تبیین و تأیید برخی مبانی فلسفی خود از آموزه‌های اسلامی نیز بهره می‌گیرد، شایسته است در ادامه، به اختصار دیدگاه اسلام درباره محیط‌زیست و نسبت

ترسیم اخلاق زیست محیطی صدرایی بر مبنای «کمال رتبی» و «مساوقت وجود با کمال»

انسان با آن بررسی شود. این بررسی می تواند زمینه ای مناسب برای تبیین پیوند میان مبانی حکمت متعالیه و آموزه های اسلامی در حوزه اخلاق زیست محیطی فراهم آورد.

اسلام در آموزه های خود، توصیه ها و دستورهای متعددی درباره حفاظت از محیط زیست ارائه کرده است که از جمله می توان به نهی از اسراف و مصرف بیهوده، تأکید بر بهره برداری صحیح و متعادل از منابع طبیعی و منع از قطع بی دلیل درختان، اشاره کرد. در عین حال، اسلام برای انسان جایگاهی ویژه در نظام آفرینش قائل است و او را دارای شأن و منزلتی متمایز از دیگر موجودات می داند. در برخی آیات قرآن کریم نیز از تسخیر بخشی از پدیده های طبیعی برای انسان سخن گفته شده است؛ ازاین رو، طبیعت در نگاه اسلامی می تواند از یک سو زمینه بهره مندی و تأمین نیازهای انسان و از سوی دیگر، عرصه مسئولیت و امانت داری او باشد. برای نمونه، قرآن کریم می فرماید: «خداوند همان کسی است که آسمان ها و زمین را آفرید؛ و از آسمان آبی نازل کرد؛ و با آن میوه هایی را برای روزی شما بیرون آورد؛ و کشتی ها را مستخر شما گردانید تا بر دریا به فرمان او حرکت کنند؛ و نهرها را مستخر شما نمود.»^۱

در اینجا برخی دچار اشتباه گردیده و پنداشته اند حال که همه چیز برای انسان آفریده شده است پس انسان می تواند به هر شکلی که خواست از طبیعت بهره برداری کند و طبیعت هیچ گونه حق و حقوقی ندارد. ولی حق این است که هرچند تمام آنچه روی زمین وجود دارد مانند کوه ها، دریاها، حیوانات و گیاهان برای انسان خلق گردیده اند ولی این مخلوقات نیز دارای حقوقی هستند. در آیات و روایات و تعالیم اسلامی، طبیعت و محیط زیست، آفریده خداوند و مظهر و محل تجلی خداوند بوده و بنابراین امری مقدس و مورد احترام است و انسان می تواند در حد معقول و محدود از آن استفاده کند. طبیعت و محیط زیست در عین حال که در اختیار انسان به عنوان اشرف مخلوقات و عهده دار خلافت الهی در زمین قرار داده شده، به عنوان نشانه ای از قدرت و عظمت الهی توصیف شده که باید به نحو شایسته با آن برخورد نمود.

در این زمینه، برخی با برداشتی نادرست از مفهوم تسخیر طبیعت، چنین پنداشته اند که چون بسیاری از موجودات

۱. «الله الذي خلق السماوات والأرض وأنزل من السماء ماء فأخرج به من الثمرات رزقاً لكم وسخر لكم الفلك لتجري في البحر بأمره وسخر لكم الأنهار» (ابراهيم/۳۲)

و منابع طبیعی برای بهره‌مندی انسان آفریده شده‌اند، انسان می‌تواند به هر شیوه‌ای که بخواهد در طبیعت تصرف و از آن بهره‌برداری کند و طبیعت نیز هیچ‌گونه حق و حرمتی در برابر او ندارد. هرچند کوه‌ها، دریاها، حیوانات، گیاهان و دیگر اجزای طبیعت، از جهاتی در خدمت تأمین نیازها و کمال انسان قرار گرفته‌اند، این امر به معنای جواز بهره‌برداری نامحدود و تخریب آن‌ها نیست. در آیات قرآن کریم، روایات و تعالیم اسلامی، طبیعت به‌عنوان آفریده خداوند و یکی از مظاهر قدرت و حکمت او معرفی شده است. از این‌رو، جهان طبیعت دارای ارزش ذاتی در نظام آفرینش و برخوردار از حرمت و جایگاه شایسته‌ای است که رعایت آن، بخشی از مسئولیت اخلاقی انسان به‌شمار می‌آید. بر این اساس، انسان اگرچه به‌عنوان اشرف مخلوقات و خلیفه الهی در زمین، از امکان بهره‌مندی و تصرف در طبیعت برخوردار است، این اختیار مطلق و بدون قید نیست؛ بلکه بهره‌برداری از طبیعت باید در حدود نیاز، مصلحت و ضوابط اخلاقی صورت گیرد. طبیعت و محیط‌زیست، در عین آنکه در اختیار انسان قرار گرفته‌اند، نشانه‌هایی از قدرت و عظمت الهی نیز به‌شمار می‌روند و از این‌رو، شایسته بهره‌برداری مسئولانه، حفظ و احترام‌اند.

بنابراین نمی‌توان فقط به منافع یکی از این دو توجه کرد بلکه باید هم حقوق انسان و هم حقوق طبیعت شناخته و رعایت شود. در قرآن کریم خداوند فساد و صلاح طبیعت را معلول اعمال انسان معرفی نموده است: «فساد در دریا و خشکی در اثر عملکرد انسان‌ها ظاهر می‌گردد.»^۱

اسلام، افزون بر آنکه به‌صراحت از تخریب و آسیب‌رسانی به محیط‌زیست نهی کرده و بر برقراری رابطه‌ای متعادل و مسئولانه با طبیعت تأکید دارد، مجموعه‌ای از قواعد کلی و فراگیر نیز ارائه کرده است که می‌توان قلمرو کاربرد آن‌ها را به حوزه محیط‌زیست تسری داد. از جمله این قواعد می‌توان به حرمت اسراف و تبذیر و قاعده «لا ضرر و لا ضرار فی الإسلام» اشاره کرد. بر این اساس، برخورداری از شناخت صحیح و عمیق از آموزه‌های اسلامی درباره محیط‌زیست می‌تواند نگرش انسان به طبیعت را از رویکردی صرفاً بهره‌محور به رویکردی مسئولانه و مبتنی بر حفظ و پاسداشت آن سوق دهد. در چنین نگرشی، انسان نه تنها از وارد کردن آسیب به محیط‌زیست پرهیز می‌کند، بلکه خود را در قبال حفظ، صیانت و بهره‌برداری متعادل از آن مسئول می‌داند. شکل‌گیری چنین تعهد درونی و اخلاقی، در کنار

۱. «ظهر الفساد فی البر و البحر بما کسب یدئ الناس» (روم/۴۱)

ترسیم اخلاق زیست محیطی صدرایی بر مبنای «کمال رتبی» و «مساوقت وجود با کمال»

ضمانت‌های حقوقی و اجتماعی، می‌تواند در پیشگیری از بسیاری از آسیب‌ها و بحران‌های زیست محیطی مؤثر باشد. بنابراین، می‌توان گفت آموزه‌های اسلامی ظرفیت ارائه چارچوبی اخلاقی و هنجاری برای مواجهه با بحران‌های زیست محیطی را دارا هستند. بر اساس اصول و تعالیم اسلامی، می‌توان مجموعه‌ای از هنجارهای اخلاقی را برای تنظیم نحوه تعامل انسان با طبیعت و پیشگیری از رفتارهای مخرب نسبت به محیط زیست استخراج کرد. در این چارچوب و در پرتو غایت آفرینش و جایگاه انسان در نظام هستی، می‌توان از نوعی پیوستگی و ارتباط میان انسان و طبیعت سخن گفت. این نگرش می‌تواند مبنایی برای تبیین مسئولیت اخلاقی انسان در قبال محیط زیست باشد.

۴. مبانی صدرایی اخلاق زیست محیطی

در زمان حیات صدر المتألهین بحث‌های زیست محیطی به معنای امروزی وجود نداشته است، ولی با نظراتی که وی در رابطه با طبیعت بیان کرده است و همچنین با تبیین مبانی فکری وی که با این بحث ارتباط پیدا می‌کنند، می‌توان نظریه زیست محیطی وی را استخراج نمود.

با توجه به مبانی و آموزه‌های صدر المتألهین، می‌توان طبیعت را تجلی و محضر خداوند دانست. بر این اساس، طبیعت از تخریب و بهره‌کشی ناموجه انسان مصون می‌ماند و انسان نمی‌تواند هرگونه تصرف و بهره‌برداری از آن را برای خود مجاز بداند. در این نظام فکری، طبیعت از هماهنگی و نظم بنیادینی برخوردار است و پرتوی از تجلیات الهی به شمار می‌رود. از جمله مهم‌ترین این مبانی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

اصالت وجود و اعتباریت ماهیت، وحدت وجود، جسمانیة الحدوث و روحانیة البقاء بودن نفس، بسیط الحقیقه بودن، تشکیک و ذومراتب بودن وجود، مساوقت وجود با کمالات، و مظهر و جلوه الهی بودن طبیعت، از جمله مبانی‌ای هستند که می‌توانند پیوستگی و ارتباط عمیق انسان و طبیعت را تبیین کنند؛ به گونه‌ای که انسان، به جای تقابل و گسست از طبیعت، رفتار مسئولانه، هماهنگ و سازگار با آن را در پیش گیرد.

۴-۱. هستی‌شناسی و طبیعت‌شناسی صدرایی

فلسفه صدر المتألهین مبتنی بر وجود و اصالت آن است، وی وجود را اعتباری و غیر اصیل و انتزاعی نمی‌داند و می‌گوید:

بدان که وجود، سزاوارترین چیزی است که دارای حقیقت است، زیرا هر چه که غیر از حقیقت وجود است، به واسطه وجود، دارای حقیقت می‌گردد. پس وجودی که هر صاحب حقی به واسطه آن به حق خود می‌رسد، خود سزاوارتر است که حق و دارای حقیقت باشد (صدرالمতألهین، ۱۳۶۳، ص ۵۸۹).

صدرالمতألهین عالم را دارای سه مرتبه می‌داند: عالم امر، عالم نفس و عالم اجسام. عالم نفس یا عالم مدبّرات، نخستین روزنه‌ای است که از دریای عالم جبروت به عالم جسمانی گشوده شده است. حکما در اصل وجود این سه عالم اختلاف نظر ندارند و اختلاف آنان بیشتر درباره وجود عالم مقداری غیرمادی یا عالم مثال است؛ عالمی که در میان عوالم روحانی و جسمانی قرار دارد (صدرالمতألهین، ۱۳۶۳: صص. ۶۶۲-۷۷۱).

عالم مورد بحث ما، عالم خلق است یعنی:

مجموعه چیزهایی که دارای اندازه و مساحت هستند، مانند اجسام و جسمانیات که در ذات‌شان حادث‌اند و وجودشان تدریجی است و متأخر از علم و قدرت خدا هستند، پس خدای سبحان همواره فاعل بوده و خواهد بود، چنان‌که لم یزل ولا یزال عالم و مرید بوده است و به‌طور ابدی و سرمدی آمر و خالق بوده است، جز این‌که امر او قدیم و خلق او حادث است (صدرالمতألهین، ۱۹۸۱، ج ۳، ص ۱۲۷).

نسبت عالم خلق با خداوند، همچون نسبت نوشته با نویسنده است. بدیهی است که وجود نوشته متأخر از وجود نویسنده است؛ باین حال، تقدم خداوند بر عالم امر و عالم خلق، تقدم زمانی نیست، بلکه تقدم بالحق است. از دیدگاه صدرالمতألهین، تحقق عالم امر دفعی است: «فرمان ما جز یکی نیست»^۱. وی موجودی را که با وحدت خویش منشأ تمامی موجودات است، گاه «اسم اعظم» و گاه «عقل» یا «روح القدس» می‌نامد (صدرالمতألهین، ۱۳۶۳، ص ۷۶۸).

از دیدگاه صدرالمতألهین، طبیعت مظهر اسماء و صفات الهی است و از این حیث، دارای قداست است. طبیعت، به‌مثابه یک کل، واجد قوه و استعدادهایی است که در فرآیند حرکت جوهری و تحول ذاتی آن به فعلیت می‌رسند. از آنجا که هر حرکتی غایتی دارد، طبیعت نیز در مسیر حرکت و کمال خویش به سوی غایتی حرکت می‌کند که نهایت

۱. «وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ»

آن، پروردگار است.

«موجودات عالم طبیعت به سبب بهره‌مندی از نیروی عشق تمایل به حفظ کمالات بالفعل خود دارند و به دلیل برخورداری از شوق، تمایل دارند کمالات بالقوه خود را که به منزله غایاتی برای آنها هستند به فعلیت برسانند. هدف نهایی این کمالات نیز خداوند است و حرکت موجودات مادی به سوی خداوند به عنوان غایت نهایی باعث برقراری نظم و ثبات در عالم مادی می‌شود» (صدرالمതألهین، ۱۳۹۱، ص ۱۶۶).

یکی از ویژگی‌های هستی و وجود، حیات است که از دیدگاه صدرالمതألهین، شأنی از شئون وجود و ساری در سراسر طبیعت است. به اعتقاد وی، تمامی موجودات، حتی جمادات که در ظاهر فاقد حیات به نظر می‌رسند، در حقیقت دارای حیات و ادراک‌اند و به تسبیح حق تعالی می‌پردازند و به خالق خویش آگاهی دارند. قرآن کریم نیز به این حقیقت اشاره می‌کند و می‌فرماید که هیچ موجودی نیست مگر آنکه خداوند را تسبیح می‌کند، هرچند انسان از کیفیت تسبیح آنان آگاهی ندارد (صدرالمതألهین، ۱۹۸۱ م، ج ۶، ص ۱۰۵).

در نگاه صدرالمതألهین، هستی گستره‌ای است که در یک سوی آن واجب‌الوجود و در سوی دیگر ممکن‌الوجود قرار دارد. این گستره را از منظری دیگر نیز می‌توان به خداوند، اسماء و صفات او (عالم امر) و عالم اجسام یا مخلوقات تقسیم کرد (صدرالمതألهین، ۱۹۸۱ م، ج ۳، ص ۱۲۷).

از جمله مبانی صدرایی مرتبط با محیط‌زیست، می‌توان به قاعده «بسیط‌الحقیقه» اشاره کرد که در تبیین مراتب وجود و نسبت میان موجودات، انسان، حیوان، نبات و جماد را دربرمی‌گیرد. بر اساس این مبنا، همه موجودات، در مرتبه وجودی خود، مظهر و تجلی خداوند هستند و هر یک از جایگاه و شأن متناسب با مرتبه وجودی خویش برخوردارند. از این رو، شرافت و ارزش وجودی صرفاً به انسان اختصاص ندارد، بلکه همه مراتب هستی، از عالی‌ترین تا نازل‌ترین مرتبه، در نظام وجود دارای جایگاه و مرتبه خاص خود هستند.

همان‌گونه که بیان شد، طبیعت و هستی در اندیشه صدرالمതألهین در چارچوب اصل «کلّ الاشیاء» قابل تبیین است و دایره آن، مراتب گوناگون هستی، از واجب‌الوجود تا ممکن‌الوجود را دربرمی‌گیرد. واجب‌الوجود، با وجود وحدت و بساطت، جامع جمیع مراتب وجودی است؛ چنان‌که در قاعده «بسیط‌الحقیقه کلّ الاشیاء و لیس بشیء

منها» بیان می‌شود. واجب‌الوجود از هرگونه ترکیب و کثرت منزّه است؛ درحالی‌که سایر موجودات، به اعتبار جهات و حیثیات گوناگون، از نوعی ترکیب برخوردارند. ازاین‌رو، حقیقت بسیط در عین وحدت و بساطت، مشتمل بر کمالات وجودی مراتب دیگر است.

بر این اساس، وجود واجب‌الوجود، واجد کمالات وجودی همه موجودات به نحو اعلی و کامل‌تر است و هر موجودی، به اندازه مرتبه وجودی خویش، از آن کمالات بهره‌مند است. چنین نگرشی می‌تواند در تبیین جایگاه موجودات غیرانسانی و نحوه مواجهه انسان با طبیعت مؤثر باشد؛ زیرا ارزش و جایگاه موجودات صرفاً بر اساس میزان فایده آن‌ها برای انسان تعیین نمی‌شود، بلکه هر موجود، به اعتبار بهره‌مندی از مرتبه‌ای از وجود و کمال، دارای جایگاه خاص خود در نظام هستی است. ازاین‌رو، این مبنا می‌تواند زمینه‌ای فلسفی برای تقویت نگرش مسئولانه و محترمانه انسان نسبت به طبیعت فراهم آورد.

۲-۴. جامعیت و کمال رتبی موجودات (تشکیکی بودن مراتب هستی)

عرفا به «وحدت شخصی وجود» قائل هستند؛ بدین معنا که وجود حقیقی واحد است و مصداق آن ذات باری تعالی است و هر آنچه غیر از ذات حق است، در حکم سایه و تجلی این حقیقت اصیل قرار دارد. از سوی دیگر، می‌توان گفت صدرالمتألهین به «وحدت تشکیکی وجود» قائل است؛ بدین معنا که حقیقت وجود، دارای مراتب گوناگون است و در عالی‌ترین مرتبه آن، ذات باری تعالی قرار دارد و مراتب دیگر، از شدت و ضعف و تقدم و تأخر برخوردارند و در طول یکدیگر قرار گرفته‌اند. بر این اساس، حقیقت وجود، حقیقتی ذومراتب است که هم به وحدت و هم به کثرت متصف می‌شود؛ یعنی از حیث حقیقت، واحد و از حیث مراتب، کثیر است. باین حال، درباره اینکه صدرالمتألهین در نهایت به وحدت تشکیکی حقیقت وجود یا به وحدت شخصی وجود به معنای عرفانی آن قائل است، میان صاحب‌نظران اختلاف نظر وجود دارد.

یکی از مبانی صدرالمتألهین که با بحث حاضر ارتباط دارد، «کمال رتبی موجودات» یا «تشکیکی بودن مراتب هستی» است. بر اساس این مبنا، وجود دارای مراتب گوناگون است و هستی و آفرینش، گستره‌ای ممتد و فراگیر دارد که همه موجودات را دربرمی‌گیرد. حقیقت مشترک میان همه موجودات، از خداوند تا انسان، حیوان، نبات و جماد،

ترسیم اخلاق زیست محیطی صدرایی بر مبنای «کمال رتبی» و «مساوقت وجود با کمال»

وجود است و تمایز آنها در مراتب و درجات وجودی و میزان بهره‌مندی هر یک از کمالات وجودی است. در یک سوی این گستره، واجب‌الوجود قرار دارد که شدیدترین و قوی‌ترین مرتبه وجود و فوق کمال است و در سوی دیگر، هیولا قرار دارد که استعداد محض و قوه محض برای شدن و نزدیک‌ترین مرتبه وجود به عدم است (صدرالمآلهین، ۱۹۸۱م، ج ۳، ص ۴۰؛ ج ۶، ص ۱۶).

پایین‌ترین مرتبه وجودی، هیولا است و پس از آن، به ترتیب، عنصر، مرکب، گیاه، حیوان، نفس و مجردات محض قرار دارند. غایت هیولا، عنصر شدن؛ غایت عناصر، مرکب شدن؛ غایت مرکب، نامی شدن؛ غایت کمال نامی، رسیدن به مرتبه حیوانی؛ کمال حیوان، رسیدن به نفس ناطقه؛ و کمال نفس ناطقه، رسیدن به مجرد محض است. غایت مجردات نیز تشبه به باری تعالی است (صدرالمآلهین، ۱۹۸۱م، ج ۵، ص ۱۹۵).

بر اساس اندیشه‌های صدرایی، هر مرتبه از وجود، متناسب با مرتبه خویش، از کمالات وجودی برخوردار است و طبیعت و عناصر موجود در آن، در نظام واحد هستی، جلوه‌ها و مظاهر وجود الهی به‌شمار می‌روند. از این رو، توجه به هر یک از این عناصر و پاسداشت آن‌ها می‌تواند در چارچوب این نگرش، نشانه توجه به مراتب هستی و امور مقدس تلقی شود. چنان‌که محقق داماد می‌نویسد: «حکمت متعالیه پس از اثبات تمایز وجود از ماهیت و اصالت وجود و اعتباری بودن ماهیت و اشتراک مفهوم وجود در اطلاق بر مصادیق متعدد، سرانجام به وحدت حقیقت هستی می‌رسد» (محقق داماد، ۱۳۸۴، ص ۱۸).

این در حالی است که عموم فلاسفه بر این باورند که با سلسله‌ای از موجودات مواجهیم که هر یک نسبت به موجود مادون خود از کمال بیشتری برخوردار و در مقایسه با موجود مافوق خود از کمال کمتری برخوردارند، بر این اساس، انسان نیز مرتبه‌ای از هستی است که موجوداتی مافوق و مادون او وجود دارند. بنابراین، انسان محور عالم به‌شمار نمی‌آید و نمی‌تواند هرگونه که بخواهد با طبیعت و سایر موجودات رفتار کند؛ بلکه لازم است نحوه تعامل خود با دیگر موجودات را بر اساس حدود و معیارهای وجودی هر مرتبه و با توجه به احاطه خداوند بر تمامی مخلوقات سامان دهد. این احاطه، بیانگر نوعی ارتباط و یکپارچگی میان انسان و طبیعت است. چنان‌که گفته شده است: «این یکپارچگی به این صورت قابل درک است که در آن خداوند بر تمام هستی و اجزای آن، احاطه و سلطنت تام دارد و

لذا، انسان و طبیعت با قراردادن در این حوزه، همگی به یک سرمنشأ واحد متکی هستند» (شاه‌ولی و همکاران، ۱۳۸۶، ص ۳۸).

باین وجود، آنچه دیدگاه صدرالمতألهین را از عموم فلاسفه متمایز می‌کند، این است که وی این نگرش را با مبانی وحدت وجودی خود تکمیل کرده و برای این یگانگی، معنایی خاص و متمایز قائل شده است.

می‌توان گفت: «بحران‌های زیست‌محیطی به این علت به وجود آمده‌اند که انسان از پذیرش خداوند به‌عنوان محیط‌زیست حقیقی تمرد می‌کند و محیط‌زیست خود را جدا و مستقل از محیط‌زیست الهی می‌داند» (محقق داماد، ۱۳۷۳، ص ۸۲).

۱-۲-۴. تباین یا تشکیک

در ارتباط با مسئله تباین یا تشکیک هستی و موجودات، دیدگاه‌های گوناگونی مطرح شده است. یکی از این دیدگاه‌ها، نظریه فیلسوفان مشاء است که بر اساس آن، عالم واقع از موجوداتی تشکیل شده است که با یکدیگر تباین ذاتی دارند. این دیدگاه را «تباین موجودات» یا «تکثر موجودات» می‌نامند. بر اساس این نظریه، عالم حقایق از موجوداتی تشکیل شده است که هر یک با دیگری در ذات و حقیقت متباین‌اند و تنها وجه اشتراک آن‌ها در این است که ذهن انسان از امور متکثر، مفهوم واحدی را انتزاع می‌کند.

به بیان دیگر، آنچه متن واقع را تشکیل می‌دهد، وجودات اصیلی هستند که هیچ‌گونه اشتراک حقیقی با یکدیگر ندارند. وجود واجب‌تعالی نیز به تمام ذات با وجود ممکنات متفاوت است؛ باین حال، واجب و ممکنات در یک مفهوم عام، یعنی «مفهوم وجود»، اشتراک مفهومی دارند.

به نظر می‌رسد در نگاه تباینی مشاء، طبیعت با انسان هم‌سنخ نیست و در نتیجه، رابطه انسان با طبیعت نمی‌تواند لزوماً بر مبنای همدلی و همزیستی شکل گیرد. در چارچوب این دیدگاه، انسان به‌عنوان موجودی برتر تلقی می‌شود و سایر موجودات طبیعی، همچون ابر، باد، مه و خورشید، در مرتبه‌ای فروتر قرار می‌گیرند و می‌توانند در خدمت انسان و برای تأمین نیازهای او به کار گرفته شوند. در مقابل، در نگرش وحدت‌گرایانه، به دلیل پیوستگی و ارتباط مراتب هستی، همدلی و همزیستی میان انسان و طبیعت می‌تواند نتیجه‌ای طبیعی و معقول باشد؛ نه اینکه طبیعت صرفاً ابزاری برای

ترسیم اخلاق زیست محیطی صدرایی بر مبنای «کمال رتبی» و «مساوقت وجود با کمال»

استیلاجویی، استعمار و بهره‌برداری نامحدود انسان تلقی شود.

از نظر حکمای ایران باستان، هستی و وجود حقیقتی یکتا و واحد است که دارای مراتب گوناگونی از شدت و ضعف، تقدم و تأخر و غنا و فقر است. برای تبیین این مراتب، وجود را به نور تشبیه کرده‌اند؛ چنان‌که نور خورشید، ماه و ستارگان، با وجود تفاوت در شدت و ضعف، در اصل نورانیت و از سنخ واحدند و تمایز آنها به تفاوت در میزان نور و روشنایی بازمی‌گردد. وجود نیز از این حیث به نور تشبیه می‌شود که نور، ذاتاً و بنفسه روشن است و روشنایی و نورانیت اشیای دیگر نیز به واسطه آن تحقق می‌یابد.

صدرالمآلهین به نظریه «تشکیک خاصی» در وجود قائل است. بر اساس این نظریه، وجود حقیقتی واحد است که مراتب گوناگونی از شدت و ضعف دارد؛ بدین معنا که وجود، از یک منظر، حقیقتی واحد و از منظری دیگر، دارای مراتب و تعینات متعدد در خارج است. به بیان دیگر، کثرات موجود در عالم، تجلیات و شئون مختلف همان حقیقت واحد وجود به‌شمار می‌روند. از این رو، حقیقت وجود، حقیقتی ذومراتب است که هم به وحدت و هم به کثرت متصف می‌شود؛ وحدتی که حقیقتی است و کثرتی که به اعتبار مراتب و تعینات وجود تحقق می‌یابد.

بر این اساس، موجودات متباین، در نگاه نخست، حقایقی متعدد و متمایز به نظر می‌رسند؛ اما در تحلیل نهایی، مراتب و تجلیات مختلف یک حقیقت واحد وجودند. همچنین، محکی مفهوم وجود، امری زائد و متمایز از متن واقع نیست، بلکه خود متن واقع و حقیقت خارجی است. ذات باری تعالی در عالی‌ترین مرتبه حقیقت وجود قرار دارد و دیگر مراتب وجود، با تفاوت در شدت و ضعف، تقدم و تأخر و کمال و نقص، در طول یکدیگر قرار گرفته‌اند.

اگرچه وجود حاکم بر این سلسله مراتب، حقیقتی واحد است و همین امر موجب می‌شود همه موجودات از ارزش وجودی و الهی برخوردار باشند، این امر به معنای یکسان بودن ارزش همه موجودات نیست؛ بلکه هر یک از مراتب وجود، متناسب با جایگاه و مرتبه وجودی خود، از میزان و درجه خاصی از کمال و ارزش برخوردار است.

۲-۲-۴. مراتب هستی

از نگاه صدرالمآلهین، هستی و آفرینش دارای مراتب گوناگونی است. وجود از حیث مفهوم، «مشترک معنوی» و از حیث مصداق، «حقیقتی واحد و ذومراتب» است. بنابراین، واجب‌الوجود و موجودات ممکن، یا عالم ماسوی‌الله، که

دربردارندهٔ عقول، نفوس، افلاک، عناصر، مرکبات و دیگر موجودات می‌شود، در اصل حقیقت وجود با یکدیگر اشتراک دارند و تفاوت آنها به مراتب و درجات وجودی‌شان بازمی‌گردد.

«هر شیئی دارای نحوه‌ای از وجود است و وجود در هر مرتبه‌ای با لوازم و صفات خود همراه است، بنابراین برای هر موجودی نحوه‌ای خاص از وجود و مرتبه‌ای مشخص شده‌از هستی به همراه توابع و صفات است.» (صدرالمتألهین، ۱۹۸۱، ج ۱، ص ۴۱۴).

با توجه به اصل «کمال رتبی» یا «تشکیکی بودن مراتب هستی»، کمالات در هر یک از مراتب وجود، چیزی غیر از وجود و جدا از آن نیستند. به بیان دیگر، نه عروض کمال بر وجود ممکن است و نه عروض وجود بر کمال؛ زیرا در فرض عروض، نوعی ترکیب و انضمام میان وجود و کمال لازم می‌آید. از این رو، از نظر صدرالمتألهین، هر مرتبه از مراتب وجود، متضمن همهٔ کمالات وجودی است و تفاوت میان مراتب، به نحوهٔ ظهور و فعلیت یافتن این کمالات بازمی‌گردد.

صدرالمتألهین معتقد است وجود در هر چیزی عین علم، قدرت و دیگر صفات کمالی برای موجود بماهو موجود است، لکن در هر چیزی بر حسب وجود آن. (صدرالمتألهین، ۱۳۶۰، ص ۱۳۵)

در برخی مراتب وجود، کمالات وجودی، ظهور بیشتری دارند و در برخی دیگر، ظهور آنها کمتر است. بر این اساس، طبیعت نیز، به عنوان یکی از مراتب وجود، متناسب با مرتبهٔ وجودی خود از کمالات خاصی برخوردار است؛ به گونه‌ای که برخی از این کمالات در آن ظهور یافته و برخی دیگر در مرتبهٔ ظهور قرار ندارند. همچنین، کمالات در مراتب مختلف وجود، گاه به صورت تفصیلی و گاه به صورت غیرتفصیلی تحقق می‌یابند.

بنا بر قاعده اصالت وجود، حقیقت و وحدت کل جهان هستی از خدا تا انسان، حیوان، گیاه و جماد، وجود است و تمایز موجودات در مراتب وجودی آنهاست و همهٔ اینها معلول یک وجود ذات خداوند هستند.

با پذیرش مبنای یادشده، می‌توان به طبیعت و محیط زیست به عنوان مرتبه‌ای از وجود نگریست که در اصل وجود با انسان اشتراک دارد و از کمالات متناسب با مرتبهٔ وجودی خود برخوردار است. بر این اساس، احترام به طبیعت و ضرورت حفظ و صیانت از آن مورد تأکید قرار می‌گیرد و چنین نگرشی می‌تواند در کاهش و حتی پیشگیری از بخشی

ترسیم اخلاق زیست محیطی صدرایی بر مبنای «کمال رتبی» و «مساوقت وجود با کمال»

از مشکلات و آسیب‌های زیست محیطی مؤثر باشد.

۳-۴. مساوقت وجود با کمالات

یکی از مبانی صدرالمتألهین که می‌تواند در ترسیم اخلاق زیست محیطی صدرایی کارآمد باشد، اصل «مساوقت وجود با کمال» است. در تبیین این اصل، ممکن است این پرسش مطرح شود که آیا وجود و کمالات، از نظر صدرالمتألهین، با یکدیگر مساوق هستند یا خیر. در پاسخ باید گفت که اگر وجود با کمالات مساوق نباشد، باید کمالات را اموری غیر وجودی دانست. در این صورت، یا این کمالات غیر وجودی در وجود تحقق دارند که مستلزم اجتماع وجود و عدم خواهد بود، یا در وجود تحقق ندارند که در نتیجه، وجود فاقد کمال خواهد بود.

در فرض دوم، فقدان کمال به معنای برخورداری از نقص است. حال آنکه نقص، امری عدمی است و نمی‌توان آن را امری وجودی دانست. بنابراین، اگر وجود فاقد کمال باشد، باید واجد نقصی باشد که خود، امری عدمی است و جمع وجود و عدم را در یک موضوع واحد لازم می‌آورد. از این رو، بر اساس این تقریر، وجود با کمالات مساوق است و هر مرتبه از وجود، متناسب با مرتبه وجودی خود، از کمالات خاصی برخوردار است.

پس باید عقیده پیدا کرد که تمام کمالات وجودی در وجود و هر وجودی منطوقی و موجود است مطابق این اصل، حرف صدرالمتألهین این است که تمام وجودها از جمله طبیعت جامع همه کمالات است و این کمالات یا بالفعل است در مقابل بالقوه یا ظاهر است در مقابل باطن، یا مفصل است در مقابل مجمل.

از نظر صدرالمتألهین وجود از آن جهت که وجود است دارای کلیه لوازم و آثار کمالی از قبیل علم، ادراک، حیات، قدرت و... است و این ویژگی شامل جمادات و طبیعت هم می‌شود.

با پذیرش این اصل نحوه ارتباط انسان با محیط زیست از حالت روبرو شدن با شی‌ای بی‌روح و غیر زنده که آزاد هستیم هر طوری خواستیم با آن برخورد کنیم تغییر پیدا می‌کند و انسان در این حالت می‌تواند رفتار متناسب و تعامل دوستانه‌ای با محیط زیست اطراف خود برقرار نموده و از تخریب و استفاده بی‌رویه و آسیب رساندن به آن جلوگیری نماید.

بنابراین باید پذیرفت که همه کمالات وجودی در وجود، به نحو مناسب با مرتبه آن، مندرج و متحقق هستند. بر

اساس این اصل، دیدگاه صدرالمতألهین آن است که همه مراتب وجود، از جمله طبیعت، متناسب با مرتبه وجودی خود، واجد کمالات وجودی اند. این کمالات ممکن است به صورت بالفعل یا بالقوه، ظاهر یا باطن، و مفصل یا مجمل باشند.

از نظر صدرالمتألهین، وجود از آن حیث که وجود است، دارای لوازم و آثار کمالی، از جمله علم، ادراک، حیات و قدرت است و این ویژگی، در مراتب مختلف وجود، از جمله طبیعت و جمادات، به نحو متناسب با مرتبه وجودی آنها قابل تبیین است.

با پذیرش این اصل، رابطه انسان با محیط زیست می تواند از مواجهه با شیئی صرفاً مادی، بی روح و فاقد ارزش ذاتی، به رابطه ای مبتنی بر احترام و مسئولیت تغییر یابد. در این صورت، انسان می تواند تعامل متناسب و مسئولانه ای با محیط زیست پیرامون خود برقرار کند و از تخریب، بهره برداری بی رویه و آسیب رسانی به آن پرهیز نماید.

۴-۴. ارتباط و عدم جدایی بین طبیعت و انسان

اکنون با توجه به دو مبنای صدرایی بیان شده درمی یابیم که طبیعت یا محیط زیست با انسان در وجود اشتراک دارد و هر چند اختلاف در رتبه میان این دو وجود دارد ولی درعین حال ارتباط و تشابهات فراوانی بین این دو مرتبه وجودی قرار دارد از طرف دیگر آموختیم بنا بر اعتقادات صدرالمتألهین، وجود مساوق با کمالات است و بر این اساس آن چه در عالم خارج وجود دارد از قبیل جماد، نبات، گیاه و انسان اگر نگوییم همان حق هستند، بی تردید می توانیم بر هم جنس بودنشان مهر تأیید بزنیم.

با حاکم شدن چنین نگرشی، انسان دیگر در پی تصرف و تسخیر نامحدود طبیعت و بی مهری نسبت به آن نخواهد بود؛ بلکه بهره برداری او از طبیعت حساب شده و متناسب با نیازهای واقعی و ضرورت های وجودی اش خواهد بود.

در این نظام فکری، کل جهان همچون موجودی زنده تلقی می شود که هر یک از اجزای آن در جایگاه خود اهمیت دارد و بر توازن و تعادل سایر اجزا و مراتب تأثیر می گذارد. بنابراین، انسان خود را در قبال طبیعت مسئول می داند.

نتیجه گیری

رابطه انسان با طبیعت در طول تاریخ همواره با فراز و نشیب همراه بوده است. با توجه به پیشرفت های چشمگیر انسان و افزایش نیاز او به بهره گیری از امکانات و منابع طبیعی، استفاده بی حد و حصر و بی رویه از طبیعت به شکل گیری بحرانی جدی به نام «بحران محیط زیست» انجامیده است؛ بحرانی که زندگی بشر را تهدید می کند. برای مقابله با این بحران، راه حل های گوناگونی، از جمله راه حل اخلاقی، مطرح شده است. این راه حل می تواند با تغییر و تنظیم رابطه انسان با طبیعت و محیط زیست، زمینه کاهش و حل بحران های زیست محیطی را فراهم آورد.

در عصر صدرالمتألهین، اخلاق زیست محیطی به عنوان حوزه ای مستقل از مباحث اخلاقی مطرح نبوده است؛ از این رو، در آثار و نوشته های وی نمی توان تصریحی مستقیم و نظام مند درباره این موضوع یافت. با این حال، از طریق تحلیل، تفسیر و تطبیق مبانی حکمت متعالیه می توان نگرشی فلسفی و اخلاقی درباره محیط زیست به دست آورد. بر این اساس، می توان نحوه تعامل انسان با طبیعت را از منظر حکمت متعالیه بررسی، چالش های ناشی از تعامل ناآگاهانه و نامسئولانه انسان با محیط پیرامون را تحلیل نمود و اصول حاکم بر روابط اخلاقی میان انسان و محیط طبیعی را استخراج کرد.

بنا بر آموزه های صدرایی و با توجه به اصول و مبانی ای همچون اصالت وجود، وحدت شخصی وجود، خلیفه الله بودن انسان و به ویژه، کمال رتبی موجودات و مساوقت وجود با کمالات، که موضوع بحث این مقاله اند، می توان گفت طبیعت و محیط زیست با انسان مشترکات فراوانی دارند؛ از جمله اشتراک در وجود، برخورداری از کمالات متناسب با مرتبه وجودی، معلول بودن نسبت به علت واحد و مظهر حق بودن. افزون بر این، بر اساس اصل وحدت شخصی وجود، که تقدس وجودی را به انسان اختصاص نمی دهد و همه مراتب وجود را دربر می گیرد، سلسله مراتب هستی از خداوند آغاز شده و مراتب مختلفی همچون انسان، حیوان، نبات، جماد و هیولا را دربر می گیرد. در این سلسله مراتب، حیات به نحوی در مراتب مختلف وجود، جاری و ساری است و تمامی موجودات، متناسب با مرتبه وجودی خویش، به تسبیح خداوند می پردازند.

با این نگرش، محیط‌زیست رنگ و بوی الهی می‌یابد، زنده و حیّ است و از کمالات وجودی و ارج و منزلتی برخوردار است؛ از این رو، انسان در مواجهه با آن باید احترام به تجلیات الهی را مدنظر قرار دهد، نه اینکه به هر نحو که بخواهد با طبیعت رفتار کند. بر اساس چنین نگرشی، تقابل و رویارویی انسان با طبیعت جای خود را به همبستگی، هم‌سنخی، اتحاد، حقوق متقابل و عشق می‌دهد و در نتیجه، تقابل احتمالی جای خود را به تعامل و هم‌زیستی می‌بخشد.

در پایان پیشنهاد نویسندگان آن است که در بررسی دیدگاه صدرالم‌تألهین درباره محیط‌زیست، نه تنها اصول و مبانی یادشده به صورت مستقل، بلکه در ارتباط و پیوند با یکدیگر نیز مورد توجه قرار گیرند؛ زیرا این اصول مکمل یکدیگر هستند و در کنار هم، تصویری منسجم از نگرش صدرایی به طبیعت و محیط‌زیست ارائه می‌کنند. از این رو توجه هم‌زمان به این مبانی می‌تواند نشان دهد که دیدگاه صدرالم‌تألهین درباره محیط‌زیست، به لحاظ بنیادهای فلسفی، از بسیاری از دیدگاه‌های دیگر متمایز است؛ به ویژه آنکه وی این مبانی را در چارچوب نظریه وحدت وجودی خود صورت‌بندی کرده و از این طریق، معنایی خاص و منحصر به فرد به یگانگی و پیوستگی موجودات می‌بخشد.

ترسیم اخلاق زیست محیطی صدرایی بر مبنای «کمال رتبی» و «مساوقت وجود با کمال»

منابع و مآخذ

قرآن کریم.

بنسون، جان (۱۳۸۲). اخلاق محیط زیست: مقدمات و مقالات. ترجمه عبدالحسین وهابزاده. مشهد: جهاد دانشگاهی.

تقی زاده انصاری، مصطفی (۱۳۷۴). حقوق محیط زیست در ایران. تهران: سمت.

تقی زاده، محمد (۱۳۸۲). «جهانبینی و حفاظت از محیط زیست». نامه فرهنگ علوم، شماره ۲۲.

شاه ولی، منصور و همکاران (۱۳۸۶). «پارادایم اخلاقی - فلسفی متعالی در پژوهش های بحران های زیست محیطی». فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، شماره های ۳ و ۴.

صدرالمتألهین، محمد بن ابراهیم (۱۹۸۱). الحکمة المتعالیة فی الأسفار الأربعة. ج ۱-۹. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

صدرالمتألهین، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۰). الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه. تصحیح و تعلیق سید جلال الدین آشتیانی. مشهد: مرکز دانشگاهی نشر.

صدرالمتألهین، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۱). الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه. ترجمه و تفسیر جواد مصلح. تهران: سروش (انتشارات صدا و سیما).

صدرالمتألهین، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۳). مفاتیح الغیب. ترجمه محمد خواجهوی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

فهیمی، عزیزالله (۱۳۸۷). «فلسفه حقوق محیط زیست و آثار آن». پژوهش های فلسفی - کلامی، شماره ۳۵.

کیس، الکساندر (۱۳۸۱). مقدمه ای بر حقوق بین الملل محیط زیست. ترجمه محمدحسن حسینی، ج ۱. تهران: آگاه.
محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۷۳). «طبیعت و محیط زیست از نگاه اسلام». نامه فرهنگ، شماره ۱۳، صص. ۷۸-۸۹.

محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۸۴). قواعد فقه: بخش مدنی ۲. تهران: سمت.

Jagmohan (2009). *Crisis of Environment and Climate Change*, pp. 1-2. New Delhi: Sunil Suchdev.